

فرایند و چگونگی شکل‌گیری معماری آیینی یارسان^۱

فخرالدین محمدیان

کارشناس ارشد باستان‌شناسی دانشگاه هنر اصفهان

Fakhredin.gh@gmail.com

احمد صالحی کاخکی

دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه هنر اصفهان

ahmadsalehikakhkii@yahoo.com

ناصر نوروززاده چگینی

استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

تاریخ دریافت: ۱۹ / ۱۰ / ۹۴

تاریخ پذیرش: ۲۷ / ۱۱ / ۹۴

چکیده

معماری آیینی - فرهنگی، حاصل تعامل دوسویه انسان و طبیعت در طول تاریخ بوده است. از این رو مطالعه بناهای آیینی در بستر جغرافیایی، درک و شناخت معناداری از این آثار پیش روی ما قرار می‌دهد. با بررسی نوع معماری آیینی سرزمین‌ها، بخشی از رفتارهای فرهنگی جوامع بیان می‌شود. یارسان یکی از مسلک‌های آیینی است که توانسته بسیاری از رفتارهای اعتقادی و فرهنگی آیین‌های کهن را در درون خود حفظ کند. پیروان این مسلک به صورت پراکنده در بسیاری از نواحی مختلف ایران امروزی و خارج از مرزهای ایران زندگی می‌کنند. اغلب محوطه‌های مقدس یارسان (در قالب بناهای یادمانی و مقابر) در نواحی غربی ایران قرار دارند. این پژوهش سعی دارد به مطالعه چگونگی فرایند شکل‌گیری بناهای آیینی مسلک یارسان در محوطه «بلوران» از توابع استان لرستان و شهرستان دالاهو در استان کرمانشاه بپردازد. این پژوهش از نظر هدف بنیادی و از نظر روش تاریخی است و داده‌های آن از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی حاصل شده است. نتایج مطالعات بیانگر این مطلب است که عوامل زیست‌محیطی و اعتقادی این مسلک، بر فرایند شکل‌گیری این گونه معماری اثرگذار بوده است.

واژه‌های کلیدی

یارسان، معماری آیینی، بابا یادگار، بلوران.

سرزمین ایران با توجه به شرایط زیست‌محیطی گوناگون، همواره بستر مناسبی برای شکل‌گیری فرهنگ‌های متنوع بوده است. وجود خرده‌فرهنگ‌ها در یک سرزمین به پدید آمدن آیین‌های گوناگون منجر می‌شود. دین از مهمترین عوامل تشکیل‌دهنده ساختار اجتماعی، فرهنگی و هنری جوامع سنتی به شمار می‌رود. مهم‌ترین عامل در بقای اعتقادات و باورهای مردم، کالبد بخشیدن به آنها در قالب معابد و زیارتگاه‌هاست که عموماً در کنار عناصر مقدس طبیعت، بنا می‌شوند. پس از ورود اسلام به ایران، عده‌ای از جوامع روستایی زاگرس‌نشین، بعد از شناخت اسلام، با تمام وجود اسلام، آخرین دین رستگاری بشریت را پذیرفتند. اما بسیاری از رفتارهای فرهنگی ایران قبل از اسلام را در درون خود حفظ کردند. در نتیجه این فرایند، در قرون اولیه اسلامی در بعضی نواحی زاگرس‌نشین، آیینی به نام یارسان پدیدار شد. در این نوشتار سعی شده با استفاده از دو دیدگاه باستان‌شناسی و مردم‌شناسی، معماری آیینی این مسلک در نواحی غربی ایران مطالعه شود. در فرایند این پژوهش، ابتدا به اختصار به تاریخ شکل‌گیری و رفتارهای فرهنگی اعتقادی این مسلک پرداخته شده و سپس جنبه‌های ساختاری و کالبدی معماری آیینی این مسلک بررسی شده است.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌هایی که تاکنون در قلمرو این آیین صورت گرفته است از جنبه‌های تاریخی، ادبی، اعتقادی و موسیقی این آیین پرداخته است. ژان دورینگ (۱۳۷۸) از جمله محققانی است که در مورد چگونگی آیین و موسیقی یارسان، مطالعاتی انجام داده است. صفی‌زاده (۱۳۵۷)، جیحون‌آبادی (۱۳۶۱) و سلطانی (۱۳۸۱) از جمله کسانی هستند که در مورد تاریخ، ادبیات و چگونگی آیین، پژوهش‌هایی انجام داده‌اند. علیرضا فرزین (۱۳۸۶) نیز درباره مردم‌شناسی منطقه بلوران تحقیقات اندکی ارائه کرده است. با توجه به خلأ پژوهشی در مورد شناخت و بررسی معماری آیینی این مسلک، پژوهش حاضر اهمیت بسیار دارد.

از آیین یارسان در فرهنگ لغات، تعاریف زیادی به دست داده شده است. برخی می‌گویند این آیین از جمله عقاید و آرای خاصی است که از منابع شناخته شده [که] با ذخایر معنوی اسلام و اساطیر ایران قدیم و افکار فرقه‌های متعدد در هم آمیخته است و در برخورد با حوادث در زمان‌های مختلف، اشکال گوناگون به خود گرفته است (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: مقدمه). عده‌ای آن را به مناسک زرتشتی شبیه دانسته‌اند (بهار، ۱۳۶۲: ۲۸۴). محققان دیگر این مسلک را نوعی نهضت صوفیانه می‌دانند و یا عرفانی شیعی که با شخصیت‌های بارزی برجسته شده، اما دامنه عملکرد آن به منطقه‌ای بسته و ناشناخته محدود شده است، این نهضت با فرهنگ اسلامی نشو و نما یافته، اما از عقاید گوناگون و آداب و رسوم پیش از اسلام و اختصاصات فرهنگی دیگر اشباع شده است (دورینگ، ۱۳۷۸: ۷-۱۲). تعدادی نیز این آیین را جزو مسلک‌های تصوف قلمداد می‌کنند. این طایفه، تصوف و حکمت اشراقی را با عناصری از عقاید یهود، مجوس مانویه، تعالیم شیعه و غالیان به‌ویژه دروزیه و نصریه درآمیخته و صبغه تصوف در آن به تدریج برجسته‌تر شده است. تا آنجا که آداب و مناسک اهل حق تا حد زیادی به آداب صوفیه شباهت دارد (زرین‌کوب، ۱۳۸۹: ۹۶-۹۶). در سرودهای دینی این گروه، به واژه یار برمی‌خوریم، که به نام یارسان یاد شده است؛ یعنی یارمانند. آیین‌شان نیز به نام یاری آمده که کمک و یوری و دوستی را می‌رساند. خدا را هم بیشتر به نام یار می‌خوانند (اورنگ، ۱۳۴۹: ۵۸۰).

پراکندگی جغرافیایی

پیروان این مسلک در بسیاری از نقاط مختلف کشور ایران و تعدادی از کشورهای دیگر مانند عراق و هند و ترکیه به صورت پراکنده زندگی می‌کنند (Farrokhnia & Haghghi, 2010: 87). آنان در کشورهای دیگری از جمله سوریه (علویان سوریه)، افغانستان، پاکستان و لبنان نیز حضور دارند (فضایی، ۱۳۸۴: ۳۲۰). در حقیقت یارسان یک جامعه مذهبی است که به کردهای ایران و عراق و ترک‌های

شمال غربی ایران وابسته است (Minorsky, 1920: 46). امروزه بیشتر پیروان این آیین در مناطق غربی ایران در استان کرمانشاه و به‌ویژه شهرهای قصر شیرین، سرپل ذهاب، کرد، صحنه، بیوه‌نیچ، ماهیدشت، هلیلان، و مناطق دلفان و پشتکوه و در میان ایلات لکستان سگوند در لرستان و طویف افشار در آذربایجان و نیز شهرهای تبریز، گروس، شیشوان، ایلخچی، حوالی ماکو، میاندوآب، همدان، تهران، جاجرود، رودهن، آبعلی، کلاردشت، دامنه کوه‌های البرز، پاتاق شهریار و خراسان سکنی دارند (صفی‌زاده، ۱۳۷۸: ۲۲). نکته‌ی حائز اهمیت این است که اغلب مکان‌هایی که پیروان این آیین در آن استقرار دارند، در مناطق کوهستانی واقع هستند.

نگاهی گذرا به پیشینه تاریخی آیین یارسان

اطلاعی که از سرگذشت اکثر بزرگان یارسان به ما رسیده بسیار اندک و آمیخته به افسانه است و بیش از آنکه دارای ارزش تاریخی باشد، جنبه داستانی دارد. اما در لابه‌لای این اطلاعات، می‌توان به حقیقت زندگی آنان پی برد (صفی‌زاده، ۱۳۵۷: ۱۳۲). اگر بپذیریم که وقایع تاریخی این مسلک در بستری از اسطوره شکل گرفته، می‌توانیم حوادث و وقایع تاریخی آن را - با توجه به دیدگاهی خاص که مبتنی بر اسطوره است - درک کنیم.

اولین شخصیت معروف این آیین، شخصی است به نام بهلول ماهی. عمرو بن لهب ملقب به بهلول ماهی (۱۲۶-۲۱۹ ق) در دوره خلافت عباسی یکی از رهبران این مسلک بوده است (صفی‌زاده، ۱۳۶۱: ۲۹). بعد از بهلول شخص دیگری به نام باباسرهنگ در سال ۳۲۴ ق در پیرامون کوه شاهو در دوازده فرسنگی جنوب شهر سنندج متولد شد. از او نیز اشعاری به نام دوبیتی‌های باباسرهنگ به جا مانده است (همان: ۳۴).

مبارک‌شاه لرستانی ملقب به شاه خوشین که به عنوان یکی از پایه‌گذاران مسلک اهل حق شناخته شده، در سال ۴۰۶ ق در لرستان متولد شد. بعد از بابا خوشین، شخصی به نام ابراهیم بابا نا اوس در سال ۴۷۷ ق در اورامان متولد

می‌شود. بعد از دوره باباخوشین تا اواخر سده هفتم هجری قمری، شخص برجسته‌ای در این آیین ظهور نمی‌کند. در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری، سلطان اسحاق برزنجه‌ای متولد می‌شود. شخصی که آمدنش چنان اثر بزرگی بر احیا و گسترش آیین یارسان دارد که عده‌ای او را بنیان‌گذار این مسلک می‌پندارند. او از میان پیروانش چهار نفر را به نام‌های پیر بنیامین (بنجامین)، پیر موسی، پیر داؤد، و پیر رزبار - که یک زن بود - به عنوان اصحاب خود انتخاب کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۸: ۲۱-۲۲).

بعد از سلطان اسحاق خاندان‌های یارسان به یازده شعبه منشعب شدند. خاستگاه اصلی این خاندان‌ها، نواحی غرب ایران به‌ویژه استان کرمانشاه است. از یازده خاندان: ۱. شاه ابراهیمی، ۲. بابا یادگاری، ۳. خاموشی، ۴. عالی قلندری، ۵. میرسوری، ۶. سیدمصطفی، ۷. حاجی باویسی، (بابا عیسی)، ۸. زنوری، ۹. آتش‌بیگی، ۱۰. شاه هیاسی، و ۱۱. بابا حیدری، سه خاندان شاه ابراهیمی و خاموشی (حیدری) و آتش‌بیگی که سادات هاشمی و صاحب مستندات معتبر اند، از جهاتی مقبول عامه جامعه اهل حق هستند (سلطانی، ۱۳۸۱: ۱۷).

اصول اعتقادی آیین یارسان

اصول این آیین بر مبنای رازداری بنا نهاده شده است به نحوی که آنان در طول تاریخ حیات خود، همواره کوشیده اند اسرار و آداب و آموزه‌های آیین خود را مخفی نگه دارند (روحانی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۱۶۸). به اعتقاد مینورسکی آن‌ها دین خود را با فرهنگ خود در هم آمیخته اند (Evano, 1959: 35). در کتاب نامه سرانجام که به نظم نگاشته شده است، اصول این آیین مبتنی بر پندار نیک، گفتار نیک، کردار نیک بیان شده است.

از جمله رفتارهای فرهنگی و اعتقادی خاص معتقدان آیین یارسان موارد زیر را می‌توان برشمرد:

انجام مراسم آیینی در مکان‌هایی به نام جم‌خانه؛ پوشیدن لباس سفید و گذاشتن کلاهی بر سر و کمربندی بر کمر در هنگام انجام مراسم قربانی و نیایش؛ قربانی کردن حیوانات نر (گاو، گوسفند، بز، و خروس)؛ انجام نیایش مخصوص آب؛

خواندن کلام‌های مقدس (که به نظم بر جای مانده است)؛ نواختن تنبور (موسیقی مقدس)؛ اصلاح نکردن شارب؛ برگزاری اعیاد خاص همانند جشن هفت‌روزه یاران که در زمستان برگزار می‌شود؛ مقدس شمردن برخی اعداد از جمله در نمادهای: هفت تن، هفت یار قول طاس، هفت خلیفه، هفت خادم، هفت هفتوان، هفت نفر بودن جهت انجام مراسم دعا و قربانی، هفت قسمت بودن نامه سرانجام (از متون مقدس یارسان)، هفتاد و دو پیر، هفتاد و دو مقام موسیقی آیینی، چهل تن، شصت و شش بنده کمر زرین، نود و نه پیر شاهو (مطالعات مردم‌شناسی نگارندگان).

مناطق مورد مطالعه به شرح ذیل است:

منطقه بلوران (Boluran)

منطقه بلوران در ۳۵ کیلومتری شمال غربی استان لرستان واقع است. این منطقه خود شامل چندین محوطه است که مورد احترام باورمندان این مسلک است. این محوطه‌ها عبارت‌اند از: صحن بابا خوشین که خود شامل چندین بخش به نام‌های کولین^۲ گاکولن، صحن مرکزی، مقبره آقا میرزا حسین، کولین چهارملائکه و کولین دلدل.

صحن بابا خوشین بلوران

این محوطه بر بالای کوه بلوران و در پنج کیلومتری جنوب

غربی روستای بلوران در شهرستان کوه‌دشت واقع است. این بنا در مختصات جغرافیایی ۹۰°۱۶'۴۷" طول شرقی و ۲۳°۳۲'۳۳" عرض شمالی و در ارتفاع ۱۹۰۲ متری از سطح دریا قرار دارد (تصویر ۱). این محل از آن جهت که بنای یادمان باباخوشین یکی از پیشوایان بزرگ آیین یارسان است، در گذشته و حال یکی از مهم‌ترین مکان‌های مقدس این فرقه بوده است (تصویر ۲).

صحن بابا خوشین به ابعاد ۷۵ × ۳۰ متر شامل چند قسمت غالباً روباز است که با سنگچین‌هایی متناسب با پستی و بلندی‌های صحن از هم تفکیک شده است (تصویر ۳ و ۴). مصالح به‌کاررفته در این مکان قلوه‌سنگ‌هایی است که به صورت خشکه‌چین روی هم قرار گرفته است. ارتفاع این سنگچین‌ها بین ۰/۵ تا ۲ متر برآورد می‌شود. صحن بابا خوشین از دو بخش مرکزی و ورودی تشکیل شده است. قسمت مرکزی ورودی مجزایی دارد (تصویر ۵).

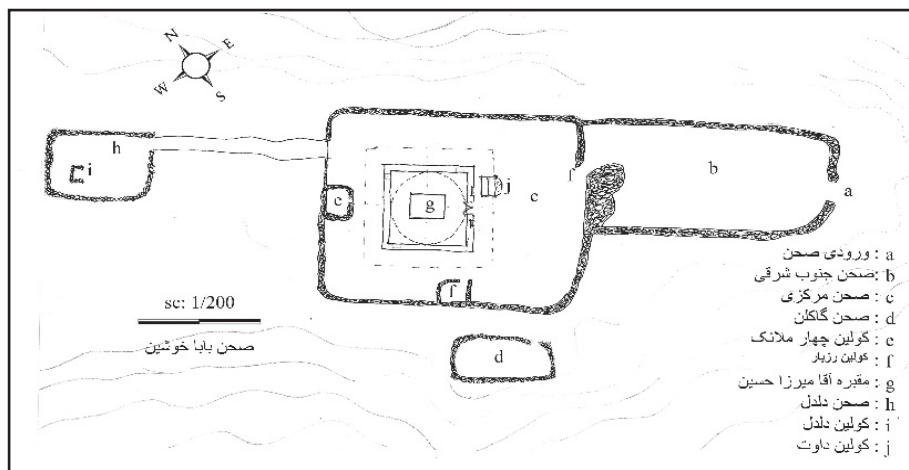
در مرکز صحن یک سازه گنبددار آجری ساده متعلق به دوره پهلوی مشاهده می‌شود که در واقع مقبره آقا سیدمیرزا حسین مشعشعی از بزرگان خاندان آتش‌بیگی است. پس از وفات او عده‌ای از مریدانش، آرامگاه او را بر بلندای کوه بلوران و دقیقاً بر روی قسمت مرکزی صحن بابا خوشین بنا کردند. در زمان احداث این مقبره، بخش‌هایی از صحن اصلی ویران شد. این مقبره بنایی بسیار ساده است که دارای یک در

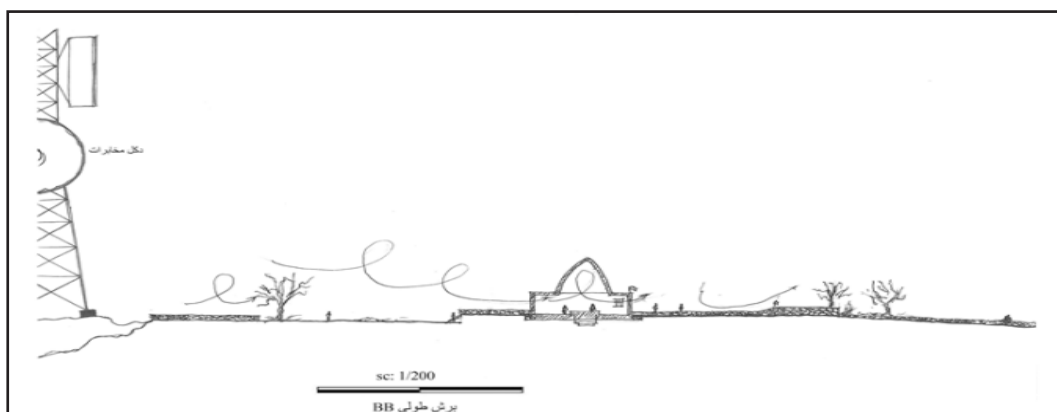
تصویر ۱. عکس ماهواره‌ای از قبرستان و روستای بلوران (مأخذ: <http://maps.google.com/maps>).

تصویر ۲. موقعیت روستای بلوران و راه دسترسی به صحن بابا خوشین (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۹۹).

تصویر ۳. پلان شماتیک بابا خوشین و جانمایی بخش‌های مختلف آن (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۰۱).

تصویر ۴. برش افقی محوطه صحن بابا خوشین (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۰۱).

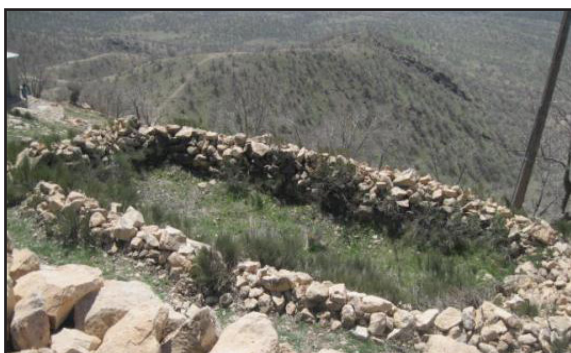

تصویر ۸. کولین چهارملائک (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۰۳).

ساختار سنگچین و به اندازه تقریبی ۱×۱ متر، در کناره‌های دیواره داخلی صحن مرکزی به نام کولین «چهار ملائک» (تصویر ۸) و «کولین رزبار» (تصویر ۹) وجود دارد. در داخل این کولین‌ها فضاهایی برای افروختن آتش تعبیه شده است.

تصویر ۹. کولین رزبار (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۰۳).

تصویر ۱۰. تصویر قربانگاه گاکولن (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۰۴).

تصویر ۵. نمایی از صحن بابا خوشین (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۰۰).

ورودی و سه پنجره برای نورگیری است. اندود نماهای داخلی این بنا گچ است. بنا با مصالح امروزی ساخته شده است. امروزه شواهد اندکی از پی بنای قدیمی مشاهده می‌شود. بر اساس گفته‌های مردم بومی، نام محل قدیمی تخریب‌شده، «کولین داوود» بوده است و در مرکز آن کتیبه‌ای سنگی به خط عربی و قلم ثلث موجود بوده که زائران هنگام زیارت این محوطه بر آن بوسه می‌زدند. متن این کتیبه چنین بوده است: «بسم‌الله الرحمن الرحیم، السلام علیک یا حجت‌الله، السلام علی ... الدین و الایمان و کلمة الرحمن، السلام علی میزان الاعمال و مقلب الاحوال و ساقی السلسبیل الزلال رحمت الله و برکاته». در واقع عباراتی از کتیبه به زیارت امام علی(ع) اشاره دارد (تصویر ۶ و ۷).

علاوه بر مقبره یادشده، شاهد چندین قبر در جلوی ورودی آرامگاه در صحن مرکزی هستیم. همچنین کولین‌هایی با

تصویر ۶ و ۷ کتیبه زیارت‌نامه به خط ثلث در محل قدیمی کولین داوود (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱).

محوطه گاکولن (Gakolen)

این مکان با دیواره‌های سنگی خشکه‌چین مجزا از صحن بابا خوشین و در ضلع شمال شرقی صحن بابا خوشین قرار دارد. این محوطه مستطیلی به ابعاد تقریبی ۱۰×۳ متر است (تصویر ۱۰). در آیین اهل حق قربانی اهمیت فراوانی دارد و آن را موجب رضا و خشنودی خداوند می‌دانند. در گذشته‌ای نه چندان دور، هنگامی که پیروان اهل حق بلوران برای نذر و نیاز به صحن شاه خوشین واقع در بلندای کوه بلوران می‌رفتند، در مکان ویژه‌ای به نام گاکولن، آداب قربانی را به جای می‌آوردند (فرزین، ۱۳۸۶: ۱۸۱).

سنگ مقدس

این سنگ در ضلع جنوبی صحن بابا خوشین قرار دارد و ابعادش ۳۵×۶۰ سانتی‌متر است. بنا به روایت بومیان منطقه، این سنگ جای پای دُلُّل، اسب امام علی (ع) است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱. نمایی از تخته‌سنگ مقدس در کنار تأسیسات مخابراتی (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۰۴).

به نظر می‌رسد ارادت خاص پیروان این فرقه به امام علی (ع)، باعث شکل‌گیری چنین اندیشه‌ای شده است. بعید نیست که این تفکر ریشه در اندیشه‌های مهرپرستی داشته باشد. چراکه یکی از ویژگی‌های آیین مهر، زایش شگفت‌مهر از دوشیزه‌ای باکره و یا از سنگ است (حسن‌پور، ۱۳۸۹: ۱۰۰). اگر بپذیریم که قداست این تخته‌سنگ، برگرفته از تفکر مهرپرستی است، می‌توان طی یک فرایند، دوره گذار از

آیین مهرپرستی به دوره اسلامی را در این مکان پی گرفت. صحن بابا خوشین به عنوان یادمانی از این شخصیت، مورد احترام و تقدس عموم اهل یارسان قرار گرفته است. آنان بر این باور اند که بابا خوشین، همانند برخی شخصیت‌های اسطوره‌ای ایران جاودان است. تاکنون آثار قبر این شخص چه در این مکان و چه در سایر نقاط دیده نشده است. آن‌ها معتقد اند این محل مقر و اردوگاه سپاه بابا خوشین بوده است. سپاهی که به سپاه نهصد (نهصد) معروف است ولی در مورد چرایی این نام‌گذاری و خود سپاه، اطلاعی در دست نیست. از روی اشعار قدیمی که به زبان لکی سروده شده، به شاه خوشین و سپاه نهصد اشاره شده است.

خورد نهصد سپاه شاه خوشین

و عشق داود چنی بنیامین

(جمعی که درخور و شایسته سپاهیان نهصد شاه خوشین است با ارادت به داوود و پیر بنیامین تشکیل شده است) (چراغ‌پوران، ۱۳۸۸: ۱۲۲).

گاهی بلوران جای نهصدان بی

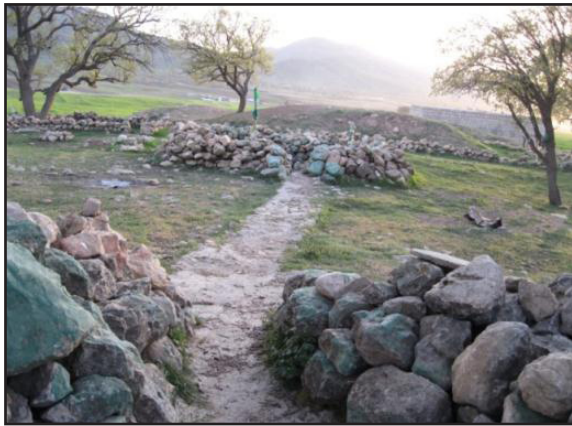
دنگ نعرته مولای مردان بی

گاهی آن جمع در بلوران محل ظهور و حضور ۹۰۰ نفر (سپاه باباخوشین) بود و صدای نعره حضرت مولای مردان به گوش می‌رسید) (خان الماس، ۱۳۷۶: ۳۸).

از نکات حایز اهمیت این است که این شعر متعلق به شخصی به نام خان الماس، از شاعران قدیمی لرستان است که به زبان لکی شعر می‌سروده و در اوایل قرن ۱۱ هجری می‌زیسته است (سلطانی، ۱۳۸۴: ۷۱). با استناد به این شعر که در مورد بابا خوشین و عبادتگاه او در منطقه بلوران سروده شده است، می‌توان گفت که تاریخ ساخت بنای صحن بابا خوشین به قبل از اوایل قرن ۱۱ هجری برمی‌گردد. هر چند بر طبق متون، بابا خوشین در قرن پنجم هجری قمری می‌زیسته است اما با در نظر گرفتن شباهت‌هایی که بین آیین یارسان و آیین‌های کهن ایرانی مشاهده می‌شود، به نظر می‌رسد قداست این مکان ریشه در دوران قبل از اسلام دارد.

محوطه چهل‌داره قدیم و جدید

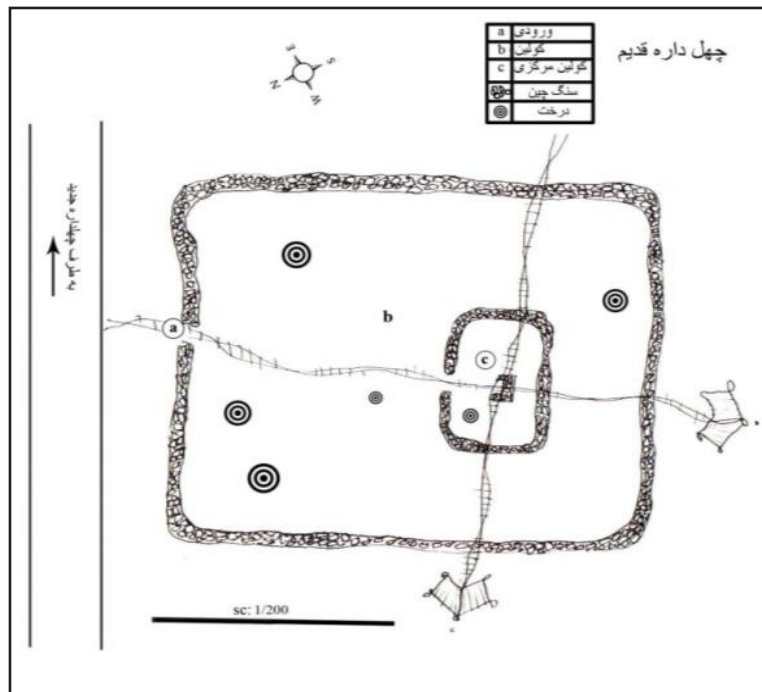
با توجه به مصاحبه با برخی از افراد بومی، این محل به دلیل

تصویر ۱۳. تصویر چهل‌داره قدیم (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۱۲).

محوطه یکی از مکان‌ها مورد احترام اهل این آیین است و همه‌ساله پذیرای زائرانی است که از نقاط دور و نزدیک به این مکان می‌آیند. قبل از ورود به صحن اصلی بنا، زوار باید کفش‌های خود را درآورده و با وجود کف ناصاف و سنگلاخی محل، با پای برهنه به امر زیارت بپردازند. ورودی صحن در ضلع شمالی محوطه قرار گرفته است (تصویر ۱۴). چهل‌داره جدید در نزدیکی چهل‌داره قدیم قرار دارد و ۱۶×۳۰ متر است. این محل نیز همانند چهل‌داره قدیم کولین مرکزی و صحنی در اطراف دارد (تصویر ۱۵).

وجود درختان درون صحن به «چهل‌داره» معروف شده است. چراکه در زبان لکی و کردی و حتی لری به درخت «دار» می‌گویند. این بنا در فاصله ۷۰۰ متری شمال شرقی روستای بلوران واقع است. این مکان در ارتفاع ۱۵۳۰ متری از سطح دریا قرار دارد. چهل‌داره در واقع یک محل یادمانی است که به وسیله سنگ‌های خشکه‌چین از محیط اطراف مجزا شده است. ابعاد حصار چهل‌داره قدیم به ابعاد ۲۵×۲۰ متر و ارتفاع دیوارهای آن ۴۰ سانتی‌متر تا ۱/۵ متر است (تصویر ۱۳). مجزا کردن مکان مقدس از محیط پیرامون، همواره در تفکرات آیین یارسان مشاهده می‌شود. چهل‌داره در واقع نام دو محل است؛ یکی چهل‌داره قدیم و دیگری چهل‌داره جدید که در فاصله ۱۲ متری یکدیگر قرار دارند و از نظر پلان و مصالح، ساختاری مشابه دارند. قداست این محل به دلیل وجود درختانی است که در داخل این محوطه روییده‌اند. چهل‌داره قدیم از دو بخش مرکزی و حیاط تشکیل شده است. بخش اصلی و مرکزی به کولین مقدس مشهور است. ابعاد کولین مرکزی چهل‌داره قدیم ۳×۵ متر است و در مرکز آن فضای اجاق‌مانند کوچکی تعبیه شده است که آثار سوختگی داخل آن، بیانگر برافروختن آتش در آن است. این

تصویر ۱۴. پلان مجموعه چهل‌داره قدیم (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۱۲).

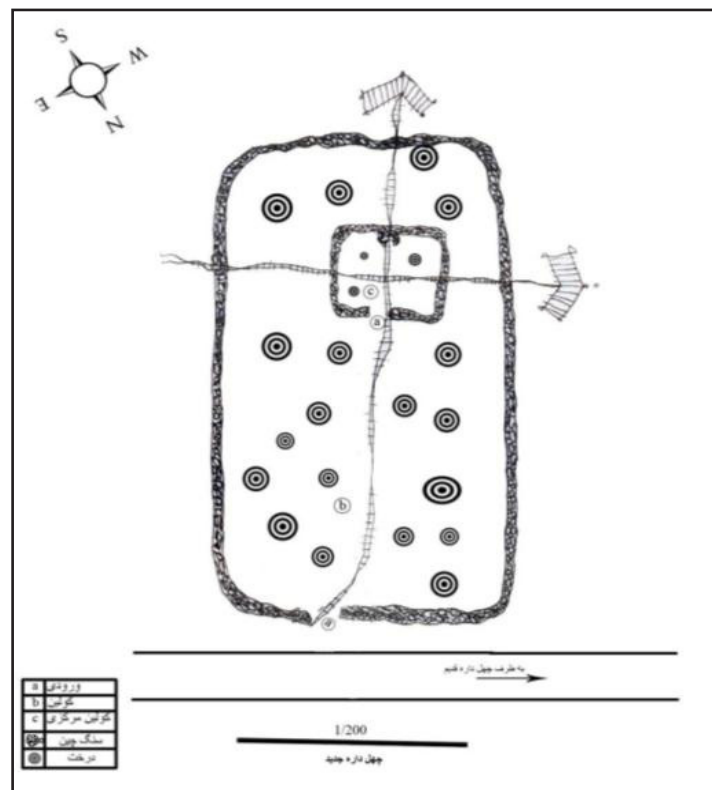

تصویر ۱۵. کولین مرکزی چهل‌داره جدید (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۱۳).

شاه‌خوشین بروند، منتظر می‌مانند تا ایشان بر آنها وارد شود و در همان محل می‌خوابند. شب هنگام برف شدیدی باریدن می‌گیرد و همگی در زیر برف مدفون می‌شوند. فردای آن روز شاه‌خوشین به سراغ آنها رفته و چهل درویش مرده را زنده می‌کند و عصا و چوب‌دست آنان، تبدیل به درخت می‌شود. درختان این محوطه در تمام ایام سال همیشه سبز هستند

از نکات قابل تأمل این است که ورودی فضا در سه محل بابا خوشین و چهل‌داره قدیم و چهل‌داره جدید با هم مشابهت دارند که با توجه به تکرار شدن یک الگو در سه محل مجزا، نمی‌توان این ساختار را اتفاقی دانست و می‌توان ادعا کرد که این ورودی‌ها بر اساس اصول و سنتی خاص طراحی شده‌اند. در این سه ورودی هیچ‌کدام از ورودی‌های صحن اول و کولین مرکزی، در یک راستا قرار نگرفته‌اند (تصویر ۱۶).

تعداد درختان چهل‌داره قدیم بیش از چند درخت نیست و این در حالی است که تعداد درختان چهل‌داره جدید حدود چهل درخت است. بر اساس گفته‌های مردمان بومی منطقه، درختان موجود در چهل‌داره قدیم به دلیل گناهی که در این مکان صورت می‌گیرد مکان را ترک می‌کنند و به مکانی دیگر به نام چهل‌داره جدید نقل مکان می‌نمایند. همچنین بر طبق روایتی دیگر، چهل درویش به قصد دیدار شاه‌خوشین به این دیار می‌آیند. به جای اینکه خود به ملاقات

تصویر ۱۶. پلان چهل‌داره جدید (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۱۴).

تصویر ۱۷. عکس ماهواره‌ای از قبرستان و روستای بلوران (مأخذ: <http://maps.google.com>).

تصویر ۱۸. نمایی از حیاط مقبره بابا یادگار (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۲۰).

و عقیده بر این است که، اگر کسی شاخه‌ای از این درختان قطع کند، دچار لعن و نفرین خواهد شد.

محوطه بابا یادگار

منطقه بابایادگار در ۴۸ کیلومتری شمال شرقی شهرستان کرند قرار گرفته و جزء محدوده بخش بانزده است. این محوطه در مختصات ۱۱۷° ۵۸' ۴۵" طول شرقی و ۶۸۴° ۳۲' ۳۴" عرض شمالی واقع است. ارتفاع این منطقه از سطح دریا حدود ۱۳۶۴ متر است. این مکان به سبب وجود مقبره بابا یادگار یکی از بزرگان تاریخ مسلک اهل حق به این اسم نام‌گذاری شده است (تصویر ۱۷).

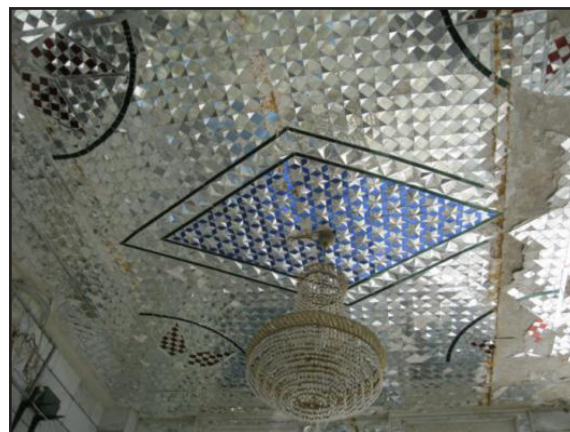
بقعه بابا یادگار (Baba yadegar)

ته‌رنگ این بنا مربعی به ابعاد ۷×۷ متر و ساخت‌مایه اصلی آن آجر است. امروزه برای محافظت از بنا آن را با مصالح امروزی پوشانده‌اند. ایوان ورودی در ضلع شرقی بنا قرار دارد که جدیدتر از خود بناست. کف و دیواره حیاط با استفاده از

ساخته شده است اما هندسه دقیق و معمارانه ندارد. فضای داخلی گنبد با گچ اندود شده و فاقد تزیینات است (تصویر ۲۰).

خاندان بابایادگاری منسوب به بابا یادگار هستند. بنا به کتاب نامه سرانجام، بابا یادگار در قرن هشتم هجری قمری متولد شده است (صفی‌زاده، ۱۳۶۱: ۳۸). منبعی که از بازسازی مقبره سخن می‌گوید، وقفنامه مفصلی است که امیر قمام‌الدین از امیرزادگان کرد در قرن دهم هجری قمری، برای این بقعه تدوین کرده است. بر اساس این وقفنامه «در ششم رجب سال ۹۳۳ هجری قمری امیرزاده کرد به نذری که در بغداد کرده بود وفا می‌کند و قسمتی از املاک خود را که عبارت اند از: سراب انزله و قلعه شاهین، وقف بابا یادگار می‌کند». در این مأخذ از محل «بان‌زرده» فعلی که اقامتگاه بابا یادگار بوده، به نام «سرای زرد یزدجردی» یاد شده است (گلزاری، ۱۳۴۶: ۱۴۱).

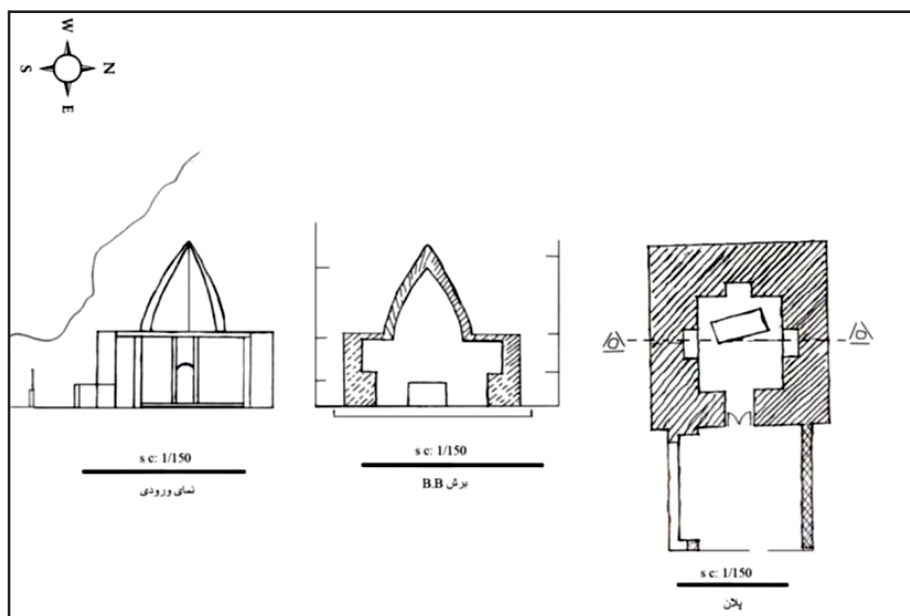
از آنجایی که ما با یک سازه محلی که با مصالح امروزی پوشیده شده، روبه‌رو هستیم نمی‌توان مشخص کرد که این سازه دقیقاً در چه زمانی ساخته شده است. از سوی دیگر به دلیل احترامی که مردم برای این‌گونه اماکن قائل اند بازسازی

تصویر ۱۹. آئینه‌کاری موجود در ایوان ورودی بابا یادگار (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۲۰).

سنگ مرمر چندین بار بازسازی شده است (تصویر ۱۸). ایوان بقعه تزیینات آئینه‌کاری زیبایی دارد که متعلق به اواخر دوره قاجار است (تصویر ۱۹).

در درون اتاق مقبره، سه طاقچه مشاهده می‌شود و تنها نورگیر آن همان در ورودی است. مقبره داخل اتاق متعلق به شخصی به نام سیداحمد علوی برزنجی، ملقب به بابا یادگار است. بر اساس گفته‌ی خادمان بقعه، هیچ تاریخی بر سنگ قبر وجود ندارد. گنبد بنا به شیوه رُک و به صورت شش‌ترک

تصویر ۲۰. پلان، برش و نمای ورودی بقعه بابا یادگار (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۱۹).

تصویر ۲۲. یکی از تراس‌های مقام چهل تن (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۲۹).

شده بود اما امروزه با سنگ و سیمان بازسازی شده است. عرض هر کدام از پله‌ها بین ۱ تا ۲ متر متغیر است و ارتفاع آنها از ۱ تا ۳ متر است.

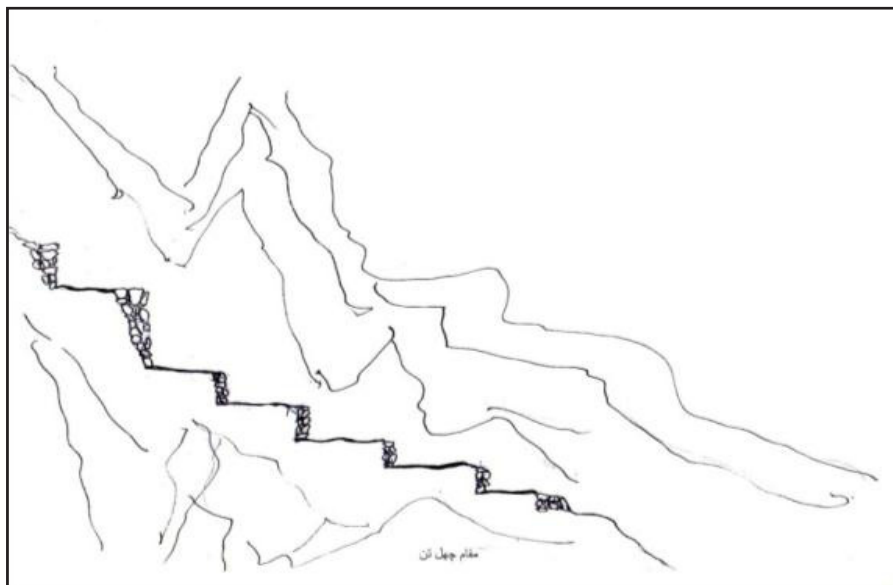
هفتن / هفت تن (Haftan)

این بنا در ۵۵۰ متری شمال مقبره بابا یادگار واقع است و اقطارش ۷/۵×۵/۵ متر است. محوطه هفت تن همانند مقام چهل تن و چهل داره، یک محوطه یادمانی است. این سازه بنا به اعتقاد پیروان آیین یارسان، محل عبادت هفت تن

و مرمت بنا و الحاقات آن به کرات صورت می‌گیرد. و از این رو ممکن است کتیبه‌ها و یا سنگ‌قبرهایی که می‌توانسته اند در تاریخ‌گذاری بنا به ما کمک کنند، دور ریخته شده و یا در زیر لایه‌های جدید مدفون شده باشند. البته از آنجا که بر اساس کتاب نامه سرانجام بابا یادگار در قرن هشتم هجری و همزمان با ظهور سلطان اسحاق زندگی می‌کرده، بنا بر این این محل را می‌توان به بعد از قرن هشتم هجری قمری منتسب کرد و با توجه به وقف‌نامه امیر قمام‌الدین در سال ۹۳۳ق می‌توان این بقعه را متعلق به اوایل قرن دهم هجری و قبل از آن دانست که در دوره‌های بعد، الحاقاتی از جمله ایوان ورودی، حیاط و پوشش بنا به بقعه افزوده شده است.

چهل تن (Chehlten)

بنای چهل تن در فاصله ۵۰۰ متری شمال مقبره بابا یادگار و در ارتفاع ۱۳۹۸ متری از سطح دریا واقع است. این مکان بنای یادمانی چهل تن از بزرگان یارسان است و در باور مؤمنان آیین یارسان مقدس شمرده می‌شود (تصویر ۲۱). مقام چهل تن در واقع شش تراس سنگی است که متناسب با شیب زمین ساخته شده است (تصویر ۲۲). این تراس‌های نامنظم در گذشته با سنگ‌های خشکه‌چین و اندود گل ایجاد

تصویر ۲۱. طرح شماتیک از مقام چهل تن (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۲۹).

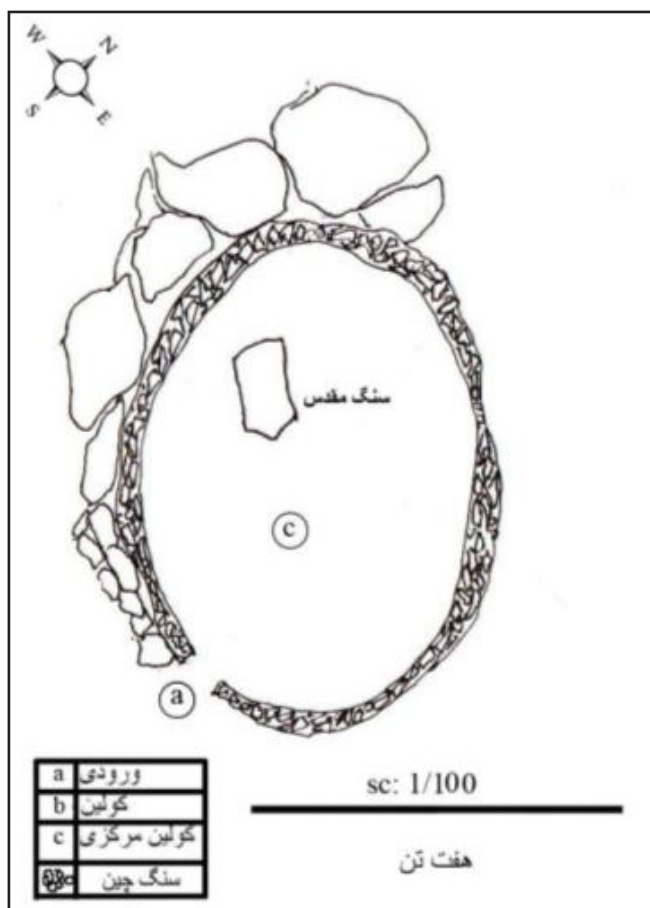
تصویر ۲۴. سنگ مقدس در محوطه مقام هفت تن (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۲۲).

از یاران سلطان اسحاق است که اکنون با سنگ‌های ساده و خشکه‌چین به صورت محدوده‌ای مدور از محیط پیرامون جدا شده است (تصویر ۲۲).

در داخل این محوطه غیر یک درخت روپیده از خاک طبیعی کوبیده شده و یک تخته‌سنگ مستطیلی ابعاد $۰/۷ \times ۱$ متر، هیچ سازه قابل توجه دیگری وجود ندارد. بخشی از سطح این محوطه در سال‌های اخیر با یک لایه سیمان پوشیده شده است (تصویر ۲۳).

بقعه داود (Dawed)

یکی دیگر از محوطه‌های مورد احترام آیین یارسان بقعه داود است. این بقعه در روستای بان‌زرده و در سه کیلومتری جنوب مقبره بابا یادگار قرار دارد. پلان این بقعه مستطیل-شکل و گنبدش رُک است. پوشش بیرونی بام بنا آلومینیومی

تصویر ۲۳. پلان مقام هفت تن (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۲۱).

است. گنبد (هفت ترک است) به هفت قسمت مساوی تقسیم شده که مفاهیمی نمادین در خود دارد. اهل یارسان معتقد اند داود یکی از هفت تنان بوده است. با وجود آنکه برخی معتقد اند قبر داود در این محل واقع است، هیچ‌گونه قبر و حتی نوشته‌ای درون بقعه مشاهده نشده است. بنا به گفته بومیان محل، این سازه در زمان پهلوی دوم بنا شده است. در واقع این محل در گذشته همانند سازه‌های یادمانی منطقه بلوران، محصورهای ساخته‌شده از سنگ‌های خشکه‌چین بوده و در دوره پهلوی بنای گنبددار کنونی روی آن احداث شده است (تصویر ۲۵).

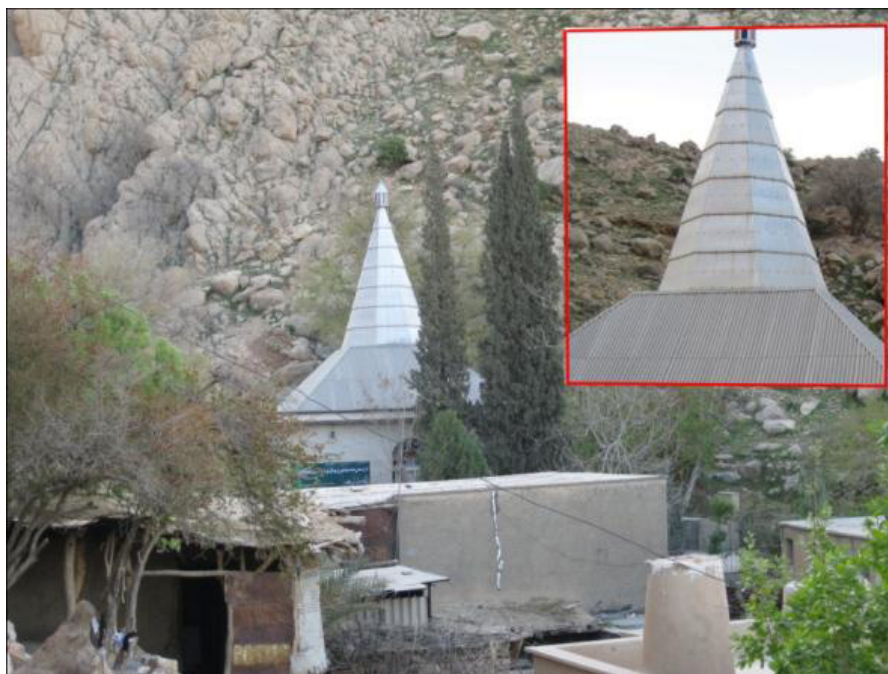
نتیجه‌گیری

رفتارهای آیینی خاص مؤمنان یارسان سبب شده است که عده‌ای از محققان آنها را مرتبط با آیین‌های کهن ایرانی و ادیان و تفکرات دیگری چون هندو، زرتشتی، مزدکی، مانوی، کلیمی، مسیحی، و افکار فرق‌گالی بدانند. معماری آیینی یارسان دارای ویژگی‌هایی است که آن را متفاوت کرده است. این ویژگی‌ها عبارت اند از:

۱. این معماری بر مبنای باورها و نگرش‌های این آیین پی‌ریزی شده است. اصول این آیین بر مبنای رازداری بنیان گذاشته شده است. به همین سبب سعی شده است که این سازه‌ها، توسط معمارانی ساخته شود که خود از پیروان این مسلک باشند. همین امر باعث شد ساختار معماری آنها از محدوده گونه‌ای معماری بومی و ساده فراتر نرود.

۲. اغلب این سازه‌ها، بنای یادمانی هستند همانند: صحن بابا خوشین (مقام دل‌دل، کولین‌های چهارملائک، رزبار، و گاکولن) و چهل‌داره در محوطه بلوران و بقعه داود، مقام چهل‌تن و هفت‌تن در محدوده بان زرده، و همچنین بنای یادمان محمدبیگ در مراغه که خارج از محدوده مطالعاتی این طرح پژوهشی است.

۳. معماری اصیل این مسلک در قالب سازه‌هایی بدون سقف شکل گرفته است. در این سبک، فقط شاهد حصارهایی خشکه‌چین و ساده از سنگ‌ها هستیم. این حصارها، فضایی را به وجود آورده تا محیط مقدس درون از محیط پیرامونی مجزا شود.

تصویر ۲۵. نمای نزدیک بقعه داود و گنبد هفت‌بخشی آن (مأخذ: محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۳۴).

۴. فضای ورودی و مسیر دسترسی بعضی بناها در یک محور قرار نگرفته است و زوار بعد از ورود به محوطه مستقیماً به فضای مرکزی دسترسی ندارد.

۵. گرچه این سبک معماری تاکنون حفظ شده، اما در بسیاری از بناها ساختار آنها عوض شده و سازه‌های گنبدی شکل جای آن را گرفته است. سازه‌های کولینی چهارملائیک، رزبار، گاکولن، مقام دلدل، چهل‌داره، و مقام هفت‌تن، ساختار خود را حفظ کرده‌اند. بسیاری از بقعه‌ها همانند بقعه داود، قبل از ساخت بنای گنبددار کنونی که در دهه‌های اخیر ساخته شده است، یک سازه ساده کولینی بوده است. سازه‌هایی نیز وجود دارند که ساختار کولینی خود را حفظ کرده‌اند، اما با این حال در محدوده آنها بقعه‌ای ساخته شده است. به عنوان مثال می‌توان به بقعه آقا میرزا حسین اشاره کرد که در مرکز صحن بابا خوشین - پس از تخریب کولین مرکزی که به کولین داود معروف بوده - ساخته شده است.

۶. در همه کولین‌های محوطه بلوران، آثار سوختگی دیده می‌شود. در حقیقت بر آفرودختن آتش جزئی از رفتار آیینی اهل یارسان محسوب می‌شده است. امروزه نیز مراسم نیایش و قربانی در این اماکن برگزار می‌شود.

سازه‌های مورد مطالعه در مقاله کاملاً بر مبنای ساختار معماری بومی بنا شده‌اند. این سازه‌ها دارای ویژگی‌هایی همچون: ارتباط بنا با زیست‌بوم، به‌کارگیری مصالح کم‌بها با تزیینات کم، عدم وجود مقبره در اغلب محوطه‌های یادمانی و عدم وجود سلسله‌مراتب فضایی در رسیدن به مزار در سازه‌های آرامگاهی، به‌کارگیری مفاهیم نمادین از جمله قرارگیری بناها بر بلندی، تقدس درخت در بسیاری از بناها و پیوند آن با معماری، ورودی شرقی بنا و برگزاری رفتارهای آیینی در فرایند شکل‌گیری این سازه‌ها است. آنچه در پیوند با طبیعت در این مزارها حاصل می‌شود، دستیابی به مکانی آرام و ساکت برای تمرکز هرچه بیشتر زائران است.

پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد فخرالدین محمدیان با عنوان مطالعه و بررسی آیین یارسان از دیدگاه

باستان‌شناسی به راهنمایی احمد صالحی کاخکی و مشاوره ناصر نوروززاده چگینی در دانشگاه هنر اصفهان است.

۲. سازه‌ای با ساختار سنگ‌چین و بدون سقف که مکانی آیینی محسوب می‌شود. از آنجا که بومیان منطقه بلوران برای چنین سازه‌هایی واژه کولین که یک واژه لکی است، به کار می‌برند، نویسنده نیز این نوع معماری را با نام سبک کولینی معرفی می‌کند.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان و سعیدخان کردستانی و ولادیمیر مینورسکی. (۱۳۷۸). سه گفتار تحقیقی در آیین اهل حق. ترجمه محمدعلی سلطانی و مریم‌بانو رزازیان. تهران: سپها.

- اورنگ، مراد. (آذرماه ۱۳۴۹). «اهل حق». در مجله/ارمغان، دوره سوم، ش ۹، شماره مسلسل ۳۹، ص ۵۸۰-۵۸۷.

- بهار، مهرداد. (۱۳۶۲). پژوهشی در اساطیر ایران. تهران: نشر توس.

- جیحون آبادی، نعمت‌الله. (۱۳۶۱). حق الحقایق. متن مصحح با مقدمه و یادداشت‌ها و تفاسیر محمد مکرری. تهران: کتابخانه طهوری.

- چراغ‌پوران، سیدکیومرث. (۱۳۸۸). شرح کوتاه بر بعضی کلام‌های مبارک حضرت خان الماس. ج ۱. تهران: نشر ایمان.

- حسن‌پور، عطا. (۱۳۸۹). «نگاهی به آثار و شواهد آیین مهر در لرستان». در مجله باستان‌پژوهی، سال سوم، ش ۶، ص ۹۳-۱۰۱.

- دورینگ، ژان. (۱۳۷۸). موسیقی و عرفان (اهل حق). ترجمه سودابه فضایی. تهران: انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.

- روحانی‌نژاد، حسین. (تابستان ۱۳۸۵). «اهل حق در آینه حقیقت، فلسفه، کلام و عرفان». در مجله کتاب نقد، ش ۳۹، ص ۱۶۵-۱۹۶.

- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۹). ارزش میراث صوفیه. تهران: انتشارات امیرکبیر.

- سبحانی، نریمان. (۱۳۸۶). کردند تمدنی مانده از باستان. تهران: پانید.

- سلطانی، محمدعلی. (۱۳۸۱). تاریخ خاندان‌های حقیقت و مشاهیر متأخر اهل حق در کرمانشاه. کرمانشاه: انتشارات سپها.

- صفی‌زاده، صدیق. (مرداد و شهریور ۱۳۵۷). «سلطان اسحاق و آیین یارسان». در مجله بررسی‌های تاریخی، ش ۷۷، ص ۱۲۹-۱۴۶.

- صفی‌زاده، صدیق. (۱۳۶۱). دوره هفتوانه (جزوی از نامه مینوی سرانجام). تهران: کتابخانه طهوری.

- Evano, V. (1959). *Majmoeh Ashare Ahl-e-haq*. (English translation: Collection of Ahl-e-haq Poems). Tehran: Esmaeli Anjoman.
- Farrokhnia, Rahim and Reza Haghighi. (2010). "Belief System of Sahneh Ahl-e-haq Sect of Iran". in *Anthropologist*, 12.Vol(2), pp.87-93.
- Minorsky, W. (1920). "Notes sur la secte des Ahl-e Haqq". in *Revue du Monde Musulman*, pp.20-97.
- <http://maps.google.com/maps?hl=en&tab=wl> (Retrieved :15 Oktobr 2012).

- صفی‌زاده، صدیق. (۱۳۷۸). *اهل حق: پیران و مشاهیر*. تهران: انتشارات حروفیه.
- فرزین، علیرضا. (۱۳۸۶). *سیمای تاریخی، طبیعی، فرهنگی لرستان*. خرم‌آباد: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری لرستان.
- گلزاری، مسعود. (۱۳۴۶). *کرمانشاهان باستان از آغاز تا سده ۱۳ هجری قمری*. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- محمدیان، فخرالدین. (۱۳۹۲). *مطالعه و بررسی آیین یارسان از دیدگاه باستان‌شناسی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، استاد راهنما: احمد صالحی کاخکی. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت.